

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 97 – 106

UDK 94 (574) «19» 39.394.012

THE FEATURES OF USING THE SUMMER PASTURES**Kartaeva T.E.**kartaeva07@mail.ru

al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Key words. Nomadic cattle-breeding, summer pasture, seasonal pastures, traditional Kazakh village, nomadic migration road.

Abstract. In this article features of use the summer pastures by Kazakh auls, distance from summer pasture to winterings, staying time in the summer pasture are considered. In traditional Kazakh society, all of grazing land was distributed to seasonal: qystau (winter pasture), kokteu (spring pasture), zhailyau (summer pasture) and kuzdeu (autumn pasture). For winter pastures were chosen reedly coast of lakes, mountain gorges, low mountains, flat sites between hilly sandy deserts . Under spring and autumn pastures grounds, nearby from winterings, were used. The defining signs of summer pastures were good travisty, the cool climate, existence of a watering place and lack of mosquitoes and gadflies. Summer pastures were generally concentrated on the North and in mountainous areas of Kazakhstan. Some related auls usually agreed on summer pastures. However the best pastures with rich herbage and water sources were actually at the disposal of rich herders. Low-power farms or the impoverished population remained on winter parking, without having forces and means for removement on distant summer pastures.

УДК 94 (574) «19» 39.394.012

ЖАЗДЫҚ ЖАЙЛАУЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛИГІ**Картаева Т. Е.**kartaeva07@mail.ru

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Түйін сөздер: көшпелі мал шаруашылығы, жайлау, мерзімдік қоныс, дәстүрлі қазақ ауылы, көш жолдары

Аннотация. Мақалада дәстүрлі қазақ ауылдарының жаздық қоныс жайлауды иемдену, пайдалану, жайлаудың қыстаудан ара қашықтыры, жайлау көлемі мен жайлауда ауылдардың болу уақыты қарастырылады. Дәстүрлі қазақ ауылында мерзімдік қоныстар қыстау, көктеу, күздеу, жайлаулық жерлерге бөлінді. Қыстаулық жерге өзен, көлдердің қамысты жағалаулары, тау шатқалдары, биік емес таулар етегі, құм төбелердің арасындағы жазық адырлар, табиғи ықтасын жерлер таңдалды. Көктеу мен күздеу бір жерде болып, қыстауга жақын, кар кеш түсіп, ерте еритін жерде орналасты. Жайлаулар шебі шүйгін, ауасы салқын, табиғи су көздері мол, әрі шыбын, масадан таза жерлерде болды. Жайлаулар негізінен қазақ жерінің солтүстігі, солтүстік батысы мен таулы өңірлерінде шоғырланды. Жайлауға бірнеше туыс ауылдар бірге қоныстанды. Жері шұрайлы, шұбі шүйгін, табиғи суларға мол жаздық жайлаулар бай шаруашылықтардың иелігінде болды. Малмен аз қамтылған ауылдар алыс жайлауларға көшуге қажеттілігі болмай, қыстау маңында қалып отырды.

Қазақтардың күнделікті тұрмыс-тіршілігі төрт түлік малдың қамына байланысты қалыптасты. Малдың жайылымын қамтамасыз ету мақсатында қазақтар сан ғасырлар бойы тәжірибеден тұған шаруашылық басқару тәсілінде жайылымдарды маусымға қарай пайдалану тәртібін қалыптастырды. Әрбір жеке ру немесе ауыл жыл сайын өздерінің ата-бабалары қалыптастырған көш жолдары бойымен көшіп, белгілі құдық басына, өзен бойына тоқтап, олар көшіп-қону дәстүрін белгілі бір географиялық жер көлемі шенберінде ұстанды.

Коңыс орнын таңдау дәстүрге немесе шаруашылық мұқтаждарға ғана емес, саяси жағдайларға да байланысты болды. Өмір сүру ортасының ерекшеліктері жайылымдарды пайдалану тәсілдерін айқындаپ берді. Қөшпелі шаруашылықтың дамуы мен көш жолдарының қалыптасуы жайылымдардың ерекшелігімен, жайылым отымен тығыз байланысты. Қазактардың дәстүрлі мал шаруашылығында бүкіл өріс аймағы маусымдық қыстау, көктеу, жайлау, күзеу жайылымдарына бөлініп, мал жылдың төрт маусымында да табиғи жайылымдарда бағылды. Қысқы жайылымдарға ызғырық желден паналайтын ықтасын, жылуыт, күнгейлі, таулы жерлер, төбес-төбе құмды адырлар немесе малды бораннан, үскірік желден қалқалайтын орманды, тоғайлы, қамысты жерлер және табиғи ықтасын жерлер; жазғы жайылымға бетегелі белестер, жазықтар, шебі шүйгін, табиғи су көздері мол өзендер мен көлдердің алқаптары, ауасы салқын, шыбын-шіркейі аз биік таулардың қойнаулары пайдаланылды; қоктөулік және күздеулік жайылымдар бір жерде болды, әрі көбіне мал төлдетуге және жас төлді аяқтарынан шиratуға қолайлы жері жатық, сувы мол өзендер мен көлдердің маңында қар кеш түсіп, ерте ерітін жерлерге орналасты. Ерте көктемде жана қылқын шыққан шептің басын мал қырқып жейді, ал күзге дейін жаз бойына қайта өсіп, күздеуде малға жана азық болып тұрады. Қысқы жайылымдық жерлер жаз бойы бос тұрғандықтан қыста қайтып оралғанда малдың азығын қамтамасыз еткен. Малына от ізделген қазақтар үшін шебі шүйгін жайлаулар жаздық атақонystарына айналды.

Мәселенің әдістемесі

Дәстүрлі қазақ қоғамында жайлауды иемдендену, жайлауда болу уақыты, қазақ жерінің әр аймақтарындағы жайлаулық қоныстардың ерекшелігін салыстырмалы сараптау жасау.

Тақырыптың теориялық негізіне мәселе бойынша алға қойған міндеттерін дұрыс шешуге бағыт-бағдар беретін ғылыми көзқарастар алынады. Тақырыптың теориялық маңыздылығы тарихнамалық материалдарды сараптаумен сипатталады. Тақырыптың ғылыми аппараты уш бағыт негізінде жасақталады, бірінші тікелей тақырыпқа қатысты, екінші тақырыпқа жанама қатысты, үшінші тақырыпты салыстырмалы деңгейде қарастырылады. Тарихи методологияның өзегі іспеттес осындағы теориялық және методологиялық негіздер тарихи-нақтылық принципінен ауытқушылыққа жол бермейді. Біз қарастырып отырған тақырыптағы аймақтық этношаруашылық үдеріс мәселелерін бір-бірімен сабактастыра бір тарихи хронологияның шенберінде қарастыру және оны қорытып тұжырымдау арқылы мәселенің түйінін беру тарихи үдерістегі күрделі методологиялық ұстаным болып табылады.

Тақырыпты жеткізу барысында хронологиялық-проблемалық, абстрактылық, логикалық сияқты ғылыми танымның әдістері мен тәсілдері қолданылады. Тақырыпты талдау барысында тақырыптың жүйелілік принципін сақталады. Мерзімдік қонысты таңдау, иемдену мәселелерінің түйінін ашу мақсатында ғылыми-көмекші материалдарды (карталар, кестелер, экспедициялық түсірілімдер) қолданылу арқылы қол жеткізу.

Жайлаулық қоныстар

Қазақ жерінің солтүстігі, солтүстік-батысы, орталығы, солтүстік-шығысы, Ембі, Жайық, Ертіс, Есіл, Жем, Қабырға, Үлқаяқ өзендері, Зайсан, Көкшетау, Жасыбай көлдері т.б. табиғи су көздерінің жүйелері, Алатау, Ереймен, Шыңғыстау, Баянауыл, Ұлытау, Кішітау, Мұғалжар, Қаратай сияқты тау бөктерінің етектеріндегі жайылымдар да жаз-жайлаулық қоңыс болды. Қазақ жеріндегі шебі шүйгін шұрайлы жайлаулар Жетісі өнірінде, Алатау етегінде, Торғай, Қостанай өнірінде, қазақ жерінің орталығы мен солтүстігінде болған. Ш.Уәлиханов «О кочевках киргиз» атты жазбасында: «Қарқара округінде мал шаруашылығын дамытуға барлық жағдай бар: Нұра, Бақанас өзендері бойындағы жайлаулар мен Кент, Қазалық тауларының етегіндегі орманды жайлы қыстаулар, Балхаш көлінің қамысты жағалаулары. Баянауыл округіндегі қазақтар Нұра мен Есілдің жоғарғы ағысы бойындағы шұрайлы жайлауларды иеленеді», - деуі қазақ жерінің орталығындағы қөшпелі қазақтардың жайылым таңдау ерекшеліктерін нақтылайды [3, с.108].

Көшпелі мал шаруашылығын қосіп еткен қазақтар жайлауға онтүстіктен солтүстік бағытқа қарай көтерілген, Үстірт және Манғыстауда қыстаған тайпалар ерте көктемнен бастап-ақ жайлауға

қарай бет алған. Жайлауға солтүстікке қарай көтеріліп Ембі, Сағыз, Ойыл және Хобда өзендері бойындағы жайлауларды иемденген. Адайлар жайлауға көшу жолдарында су көздерін басты нысанага алып отырды. Үстіртten солтүстіктегі жайлауға дейін дейін 900-ден 1000 км жер жүрді. Ф.Фиельструп Үстірт пен Маңғыстау адайларын жайлауларды иемденуіне қарай төрт топқа бөлгөн: 1-ші топ Маңғыстаудан бастап, Ойыл өзені арқылы өтіп, Қобда бойындағы жайлауларды иемденетіндер; 2-ші топ Үстіртten бастап Жем өзенінің он жақ бетіне жетіп, осы жердегі жайлауларды иемденетіндер; 3-ші топ Маңғыстау енірінде жайлауларда кешіп-қона тындар; 4-ші топ Бозашы түбегінде жайлауларға көшіп-қона тындар [13, с.80].

Шу қазақтары болса Жетіқоңыр жайлауына жету үшін Бетпақдала шөлін кесіп өткен. Шу бойынан бастау алған көш жол бойындағы құдық бастарына тоқтап, үдерे журу бағыты арқылы жылжып отырған. Бетпақ даланың шөлді аймағы ыстық болғандықтан таң ата ерте жолға шығып, шаңқай түсте суатқа тоқтап дем алып, кеш түсө қайта жолға шыққан. Осылайша Бетпақдала арқылы Сарысу өзені бойындағы Жетіқоңыр жайлауына барып тоқтаған. Бұл жайлаудың Жетіқоңыр атануы Дабұсын, Кент, Қотан, Талды, Барша, Жиделі, Табылғылы сияқты жеті елді мекенниң тұратын жеті жайлаудың жалғасып жатуы себепті. Солтүстігіндегі Ұлытаудан сокқан самал жел Жетіқоңыр табиғатының жаздық жайылымына қолайлы болған. Ал, Жетісу өнірінде қыстаған көшпелілер қыстаудан жайлауға қарай тау шатқалдары мен өзендерді бойлай көшіп, Қаратал, Біже, Тентек, Көксу өзендерінің екі жақ бетін бойлай қоныстанған Жетісұлық көшпелілер жазда Сандыққысқан, Сарыжаз жайлауларында бас косса, Іле өзенін аңғарының көшпелілері Алатау етегіндегі жайлауларды бойлай қоныстанған. Қазақ жерінің шығыс өнірін мекендереген қазақ ауылдарынан малы көп бай шаруашылықтар жайлауға қазақ жерінің солтүстік-шығысына көшкен. Жартылай көшпелі мал шаруашылығын кесіп еткен қазақтар жазда егістік алқаптарынан ұзап кетпей қыстаудан 5-6 шақырым жерге, яғни жайлауға қысқа қашықтағы жерге көшкен [12, с.100].

Сусамыр елді мекеніндегі Балықты, Шымбалта, Қорымды, Дөнкорымды, Үшбалық, Қаралаарпа, Шекті-қорымды, Қарабакты, Сусамыр өзендері жағалауларындағы жайлауларға көшпелілер ауыл ауыл болып қоныстанды [1].

Семей облысындағы көшпелі мал шаруашылығын кесіп қылған наймандар сәуір айының ортасына дейін жайлауға көшіп, жайлауда шілденің соңы, тамыздың басына дейін отырған. Тамыздың басынан қайта көш жолына шығып, қыркуйекте күздеуге тоқтаған. Қазақстанның Шығыс және Орталық бөлігін қоныстанған наймандардың бір бөлігі қысқа қашықтыққа көшіп, жайлауға көшудің «тасымал» түрін қолданды. Ауылдың бір бөлігі көшіп, жайлауға қонғаннан соң жук артатын түйелерін ауылдың қалған бөлігін көшіруге қайтарған. Яғни ауыл жайлауға екі-үш кезекпен көшкен. Көшудің бұл түрі жартылай отырықшы мал шаруашылығын кесіп еткен және малы аз наймандар арасындаған жузеге асты.

Жайлаулардың көлемі де әртүрлі болды. Мысалы, Өскемен уезінің Алтай болысындағы наймандардың Жайдақ деген жайлауы, сондай-ақ Үркөр бөлісінің наймандарының Құршілік жайлауы Алтай тауынан бастап, ондаған шақырым жерге созылып жатты [11, с.42].

Жетісу облысының Қапал, Лепсі, Жаркент уездерін, Семей облысының Өскемен, Зайсан уездерін қоныстанған наймандар Оңтүстік Алтай, Тарбағатай, Жонғар және Іле Алатауы сияқты тау етектерінің көк майсалы жерлерін жайлау, Балқаш, Алакөл, Зайсан көлдерінің қамысты, құмды, жазық алқаптарын қыстау ретінде пайдаланған [2].

Жетісүді қоныстанған қаракерей, матаі, садырлар тау етегіндегі жайлауларға көшетіндіктен олардың жайлауға қарай көтерілу уақыты әр түрлі болды. Тауды бойлай, қыраттарға көтеріліп, биікке тоқтайтын ауылдар жайлауға кеш көтерілген, себебі таудың басы салқын, әрі қар кеш ерігендіктен, көкте кеш шыққан, сондай-ақ онда қара күзге қалмай, күздеуге ерте оралған.

Кесте 1 - Лепсілік қаракерей, матаі, садырлардың жайлауға қоныстану уақыты

жайлаулар	қыстаудан қашықтығы	қысқа	қыстаудан қашықтығы	ұзак	жайлауға ерте келу уақыты	жайлауға кеш келу уақыты
Көксала	15	58		10.05-20.06	1.07-20-08	
Ақжайлау	19	26		20.05-1.06	20.07-1.08	
Балтақора	20	100		15.05-25.06	-	

Нарын, Олжамурат	8	130	20.04-15.05	20.05-1.09
Шакырты	100	189	19.06-1.07.	15.08-15.09
Төлкүл	45	215	20.05-17.08	5.06-28.08
Салқынбел	14	192	5.04-7.08	31.05-1.10
Теректі	80	120	28.05-15.06	20.06-5.03
Тарбагатай	12	360	22.05-20.06	16.06-25.08
Саз, Қойтас	39	152	15.05-10.07	10.07-15.08
Такыр	4	230	1.05-15.07	25.07-15.08
Ток-жайлау	17	320	20.04-10.08	1.06-21.09
Шұбар-ағаш, Қарой, Үйгентас, Аршалы	8	113	25.05-15.07	5.07-25.08
Жамантас, Суық, Қектобе	30	280	25.05-15.07	5.07-25.08
Көкмойын, Сарымсақты	3	174	20.05-1.08	1.07-1.10

Кестеден көріп отырғанымыздай жайлаулардың қыстаудан қашықтығы 3 шақырымнан 360 шақырымға дейін жетеді. Жайлауда ауылдардың тоқтау уақыты да әр қалай. Жайлауга ең ерте келу 20 сәуірге, ең кеш келу 15 тамызға, жайлаудан ең ерте кету 15 мамырға, ең кеш кету 1 қазанға саяды. Негізінен көшпелі қазақтар жайлауда 15 мамыр – 15 шілде аралығында болған гой, ал жетісулық наймандардың жайлауга тоқтау мерзімінің әр келкілігі, жайлаудан кетіп құздеуде отыруы егін жинау, шабындықта шөп шабу ісімен тығыз байланысты қалыптасты. Лепсілік наймандар мерзімдік жайылымдар арасында 100-ден 500 шақырымға дейін, ең көп дегендे 750 шақырымға дейін көш жолында жүрген.

Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойындағы қыстаған көшпелілер үшін бұл жер майдың қыстық жайылымын ғана қамтамасыз еткен. Сырдың төменгі бойының жерлері құмды, шебі аңы болып келгендейдіken, сексеуіл, жыңғылдың көп өсуіне байланысты, жаздық жайылымын қамтамасыз ете алмады, әрі бұл өнірдің жаз уақытында маса-сонаның көп болуы да мал үшін, әсіресе түйе малы үшін қауіпті болды. Сондықтан да малы көп Сыр қазақтарына Торғай, Қостанай уезі жерлеріндегі жайлауларды иемденуіне тұра келген. Сырдың төменгі бойындағы орналасқан машины-қазақтарды жайлауга қоныстануларына қарай бес топқа бөлуге болады, *бірінші top* - Сарысу өзені жағасындағы Аяқкамыр сайна дейін созылып жатқан жайлауларға қоныстанатын көшпелілер; *екінші top* - Торғай облысына қарасты Торғай уезіндегі Қалмақ жайлауына көшетіндер; *үшінші top* - Қарақұм құмдарын бойлай отырып, Қазалы және Торғай уездерінің онтүстік – батыс бөлігіндегі жайлауларды қамтыған; *тортінші toбы* Қостанай уезінің онтүстігіндегі жайлауларды қамтыды; *бесінші toбы* Қазалы уезінің шығыс және онтүстік шығыс бөлігінде жайлаударды иеменді [4, с.286-287]. Ал, Сырдарияның орта ағысы бойындағы отырықшы мал шаруашылығын көсіп еткен тайпалар қыстаудан алыс кетпей Қаратай етегіндегі жайлауларды пайдаланған.

Сырдың төменгі ағысы бойындағы көшпелі тайпалар Қостанай өніріндегі жайлауға жету үшін 800-1000 шақырымға дейін жол жүрген. Сырдың орта ағысы тұсына қарай орналасқан көшпелілердің бір бөлігі жайлауга Ұлытау, Кішітау етегіне және Сарысу төнірегіндегі Қаражарға қоныстанды. Ұлытау мен Кішітаудың етегі Сыр қазақтары үшін әрі қыстау, әрі жайлау болды, сол себепті де Қаражар елді мекеніндегілерден басқа көшпелілердің Сарысу жағалауындағы жайлауларға ерте көшүлеріне тұра келді.

Бай ауылдарда ірі мал саны жоғары болғандықтан, олар алысқа тіпті екі бағытқа 2000 шақырымнан аса жерге дейін көше алды. Статист, топографтардың есептеуінше Сыр қазақтарының бір бағытқа көшуі 1000, 1500 км., МКЗ бойынша 700-800 шақырым, А.К.Гейнс бойынша Сыр қазақтарының көші Тройцк, тіпті Тройцкіден әріге дейін жеткен, орта есеппен бір бағыттағы көші 600-800 шақырым болған, А.И.Добросмыслов бойынша Сырдағы көшпелі тайпалар Қостанай өніріндегі жайлауға жету үшін орта есеппен 800-1000 шақырымға дейін жол жүрген, жазда Торғай облысы жеріне көшетін Перовск және Қазалы қазақтары қыстаудан жайлауға дейін 600-1000 шақырым, тіпті одан да көп жол жүрген, С.П.Поляков бойынша Сыр көшпелілерінің бір бағытқа қарай көшу қашықтығының кемі 800 шақырымнан асып отырған, О.Финш пен А.Брэмнің Батыс

Сібірге саяхаты жазбасында шығыс қазактарын батыс қазактарымен салыстыра отырып, Сырдариядан басталған көштің бір бағытының Тобылға дейін жететінін жазған. Салыстырмалы түрде айтар болсақ, Үрғызда қоныстанған телеулер Қостанай жеріндегі Ушбала жайлауына жету үшін 500 км. жол жүрген.

Кесте 2 - Перовск уезі көшпелілерінің Торғай облысы жеріндегі жайлауларда болу кестесі

Перовск болыстары	жайлау орналасқан жер	қауымды қураған ру	жайауда болу уақыты
Шаган	Ыргыз уезі, Кенжекара болысы	жаппас	шілденін басы – 20 қараша
Қарақөл-Қуандария	-//-	шөмекей	мамырдың басы – қыркүйектің орта кезі
Айнакөл, Қараөзек, Кентүп, Шаган, Царская	Қостанай уезі, Аманқарагай	жаппас	15 шілде – 10 қыркүйек
Айнакөл, Караөзек	Қостанай уезі, Бестөбе	жаппас	маусымның басы – қыркүйектің аяғы
Айнакөл, Қараөзек, Кентүп, Шаган, Царская	Қостанай уезі, Дамбар болысы	жаппас	20 маусым – 20 қыркүйек
Қармақшы, Шаган	Қостанай уезі, Жетіқара болысы	жаппас	20 маусым – 20 қыркүйек
Қараөзек	Қостанай уезі, Шұбар болысы	жаппас	маусымның басы – қыркүйектің соңы
Айнакөл, Кентүп, Царская	Торғай уезі, Жыланшық болысы	жаппас	15 сәуір – 15 мамыр; 15 қыркүйек – 15 қазан
Байзак	-//-	табын	маусым, шілде
Қысбөгет	-//-	керейт, шөмекей	-/-
Айнакөл	Торғай уезі, Қаракоға болысы	жаппас	мамыр
Айнакөл, Головаченская, Жөлек, Сарышығанак	Торғай уезі, Қызылжылкелді болысы	жаппас	1 мамыр – 15 қыркүйек
Айнакөл, Кентүп, Шаган	Торғай уезі 2-ші Наурызым болысы	жаппас	20 маусым – 20 тамыз
Айнакөл, Қараөзек, Кентүп, Царская, Шаган	Торғай уезі, Тосым болысы	жаппас	15 мамыр – 1 шілде; 15 қыркүйек – 15 қазан
Байзак	-//-	табын	-/-
Айнакөл, Кентүп, Царская	Торғай уезі, Шұбаланқ болысы	жаппас	1 – 20 мамыр; 1 қазан – 15 қазан

А.И.Добросмысловтың мәліметтері негізінде құрастырылған бұл кестеден Перовск қазактарының көктеу, жайлау, құздеуде отыру мерзімімен қатар, жайылымдық жерлердің аймақтық-екімшілік жағынан қай болысқа қарайтындығын да білуге болады, бұл деректердің көшпелілердің жайылым таңдаудағы ерекшеліктерін нактылауда маңызы зор [5, с.346-349]. Торғай уезінде жайлауға қалған табындармен бірге тамаларды қоса қарастыруымыз керек. Себебі, Байзак, Маслов болыстарындағы тамалар табындармен бірге көшкен [7, с.115-116].

Сыр бойына Қарақұм және Қалмақ жайлауларынан көшпелілер Сыр бойына тамыздың соңында, қыркүйектің басында оралған. Сарысу бойындағы жайлаулардан қарашаның бірінші жартысында, ал Қостанай уезіндегі жайлауларға көшкендері желтоқсан айының бірінші жартысында оралған. Ал, Ұлытау, Кішітау етектерінде жайлауда болған көшпелілерінің мал табынында түйе малы басым болып, түйені қорғау мақсатында, өзендері судың жылышынан және сонаның көптігіне байланысты Сырдария жағалауына 15 тамыздан ерте келмеген.

Кесте 3 - Перовск және Қазалы уездері көшпелілерінің жайлауларда болуының сандық көрсеткіші. 1898 ж. (шанырақ саны есебімен)

болыстар	шанырақ саны	Қостанай уезіне көшкендері	Торғай уезіне көшкендері	Қарақұм, Атбасар, Тосым болысы	өз болыстары төңірінде
Кентүп	1211	324	90	109	635
Шаган	1005	75	дерек жоқ	261	296

Царская	850	121	100	161	463
Қараөзек	447	16	дерек жоқ	340	дерек жоқ
Байзақ	521	15	дерек жоқ	дерек жоқ	дерек жоқ
Айнакөл	1181	587	133	115	243
Жаңа-Астрахан	200	59	32	дерек жоқ	100
Күткеншек	324	5	дерек жоқ	дерек жоқ	дерек жоқ
Қысбөгет	дерек жоқ	1204	355	986	1737
Кармақшы	1233	148		89	247
Аққыр	дерек жоқ	4	дерек жоқ	дерек жоқ	дерек жоқ

Кестеде көрсетілгендей 1898 жылы Сыр бойынан Торғай облысына барлығы 6972, соның ішінде Перовск уезінен 5739, Қармақшыдан 1233 шаңырақ жайлалауға көшкен. Кентүп болысынан 109 шаңырақ Торғай уезінің Сырмен шекаралас маңында; Шаған болысынан 61 шаңырақ Торғай уезінің Қалмаққырган деген жерінде және 200 шаңырақ Қарақұмда; Царская болысынан 161 шаңырақ Торғай уезі Тосым болысындағы Сала жайлалауында, кейбірі Ақмола облысы Атбасар уезі жеріндегі Кішітау маңында, Торғай уезінің болыстарында; Қараөзек болысынан 340 шаңырақ Ақмола облысы Атбасар уезі жеріндегі Ұлытау, Кішітау таулары етегінде, Сарысу, Жетіқоныр жайлалауарында және өз болыстары маңында; Айнакөл болысынан 25 Білеутіде, Кішітау етегінде, 90 шаңырақ Тосым болысында, бір бөлігі өз болыстары маңында; ал Қазалы уезі Қармақшы болысынан 13 шаңырақ Қарақұмда және Тосым болысындағы Сала жайлалауында жазды өткізген. Шаған болысынан 186 шаңырақ 1868 жылдан бастап, Айнакөл болысынан 94 шаңырақ 1878 жылдан, Оғызкеткен қыстауындағы 40 шаңырақ 1888 жылдан, Қармақшы болысынан 177 шаңырақ 1878 жылдан отырықшы мал шаруашылығына ауысып, егін салумен қатар өз қыстауларына жақын маңға көшкен. Бұл мәліметтерді Ф.Щербина экспедициясы кітабының «Таблица общих сведений о вкочевывающих в Кустанайский уезд киргизах» атты бөлімі деректерінен жинақтап, санап шықтык [8, с.184-187, 192-195]. МКЗ-дағы бұл деректен Перовскілік Кіші жүз рулаresынан да бір бөлігінің Атбасардағы жайлалауларға көшкенін көреміз. Бұл деректі Ә.Бекейхановта нақтылай түседі: «Ақмола облысы Атбасар уезі Балталы-Бағаналы деген найман жайында Қаракенгір өзені бойында сырлаған кірпіштен екі бейт бар, Алаша, Жошы хан атты. Бұрынғы уақытта бұл өзенге осы күнгі Перовскіге қарайтын Тама да жайлайтын еді» [6].

Кесте 4 - Перовск және Қазалы уездері көшпелілерінің мерзімдік қоныстарда болу уақыты

болыс	рулар	қыстау	қыстаудағы күндер	жайлалауга дейінгі жолда	жайлаудан қайтар жолда	жайлудағы күндер (Қостанай)
Кентүп	достияр	Сырдария	1.12-1.03	95 кун	70-75 кун	1.06-20.09
	-//-	Кентүп	-//-	105	80	15.06-15.09
	наурыз	Кентүп	1.12-10.03	90	90	10.06-15.09
	-//-	Зенкетер	10.12-1.03	120	95	1.07-10.09
	сумурын	Сырдария	10.12-1.03	120	95	1.07-10.09
	-//-	Мұсабайтөбе	6.12-1.03	95	81	1.06-15.09
	-//-	Қарқөл	5.12-5.03	100	75	15.06-25.09
	-//	Кентүп	1.12-1.03	95	65	1.06-25.09
Шаған	мойнақ	Шіркейлі	10.12-1.03	105	85	15.06-20.09
	жылкелді	-//-	10.12-1.03	90	85	1.06-20.09
	шалтақ	Қосағар	1.12-1.04	65	75	1.06-15.09
	аманқұл	Жидігер	10.12-1.03	105	85	15.06-20.09
Царская	баймурат	Жалпақтал	10.12-10.03	95	-	15.06-20.09
	жылкелді	Талдыарал	1.12-10.03	85	70	1.06-20.09
Қараөзек	стық	Майдыкүм	1.12-1.03	90	80	1.06-15.09
	жылкелді	Қараөзек	-//-	90	70	1.06-25.09
Байзақ	бокай	-	1.12-1.03	90	80	1.06-15.09
Айнакөл	шагалақ	Оғызкеткен	1.12-10.03	80	80	1.06-15.09
	қалқаман	-//-	15.11-10.03	95	65	15.06-15.09
	қаракөз	Айнакөл	15.11-1.03	110	65	20.06-15.09
Ново-Астрахан	достияр	Тартуп	----1.04	115	-	25.06-15.09

	қоғылшы	Есентүп	----1.04	90	80	1.06-20.09
Көткеншек	керейт	-	1.12-1.03	90	80	1.06-20.09
Қысбөгет	-	-	1.12-1.03	90	70	1.06-25.09
Қармақшы	шунғыр	Караөзек	6.12-1.03	70	76	5.06-20.09
	сығай	Қосарал	1.12-15.03	70	-	1.06-20.09
	маметек	Иіркөл	1.12-1.03	105	75	15.06-20.09
	есеке	Караөзек	1.12-5.03	100	-	15.06-20.09
Аққыр	кете	Ақсойыл	1.12-1.03	105	-	1.08-5.09

Қостанай уезінде жүргізілген Ф.Щербина экспедициясы кітабының «Таблицы статистических сведений о вкочевывающих в Кустанайский уезд киргизах, о местах вкочевок и времени пребывания на них» атты бөліміндегі мәлімет деректерін Сыр бойындағы көшпелі ауыл ақсақалдарының айтуы бойынша алған (кестеде шартты түрде тек жекеленген рулар ғана көрсетілді - Т.К.). Олардың алды Қостанай жайлауларына 1-ші маусымда жетіп, соны 25 қыркүйекке дейін отырған [8, с.164-187]. Сыр ауылдарың қебі қыстауында 1 желтоқсан мен 1 наурыз аралығында 90 күн отырған, ішінара кей ауылдар, мысалы, Айнакөл болысының Оғызкеткен қыстауындағы ауылдар 10 наурызға дейін отырған. Қыстаудан ауылдардың алды 1-ші наурызда-ақ көтеріліп, Қостанай жайлауларына 90-110 күн жолда жүріп барған. Ауылдардың жайлауда болу мерзімі де әр түрлі қалыптасты. Мысалы, Қараөзек болысынан сыйықтар 1 маусым мен 15 қыркүйек аралығында Талдықөл, Қошбике, Тобыл жайлауларында 105 күн, қонақбайлар Қаратомар жайлауында 1 шілде мен 20 қыркүйек аралығында 80 күн, жылкелділер Көтібөк, Доберкүдық жайлауларында 1 маусым мен 25 қыркүйек аралығында 110 күн, Байзақ болысынан бокай-табындардың, Көткеншек болысынан керейттердің, Қараөзек болысынан жылкелділердің бір бөлігі жайлауда 115 күн отырған. Кеңтүп болысы көшпелілері Қостанайдағы жайлауға жеткенше 70 рет көш жасаған [8, с.199].

Кесте 5 - Перовск көшпелілерінің жайлауга көшу көрсеткіші. 1910 ж. (шаңырақ саны есебмен.)

болыстар	Уезд манында	Қостанай уезіне	Сарысу, Атбасар уезіне	Қалмақ	Қарақұм	барлығы
I	709	-	-	-	-	709
II	1315	702	1029	233	690	3969
III	589	400	830	261	1782	3862
IV	-	-	369	-	-	369
барлығы	2613	1102	2228	494	2472	8909

1910 жылы Перовск қазактарының 60%-ы қыстау маңында қалып, 40%-ы жайлауға көшіп отырған. Перовск уезінен уезд төнегіндегі жайлауларға - 2613, Қостанай уезінен - 1102, Атбасар уезінің Сарысу жайлауына - 2228, Торғай облысындағы Қалмақ жайлауына - 494, Қарақұмға - 2472 шаңырақ, барлығы 8909 шаңырақ көшкен [10, с.45].

Кесте 6 - Қазалы уезі көшпелілерінің Торғай облысы жеріндегі жайылымдарда болу кестесі (1891 жыл)

Қазалы болыстары	жайылым орналасқан жер	қауымды қураган ру	жайылымда болу уақыты
Мақбап, Райым	Ақтөбе уезі, Ойсылқара болысы	тама, шекті	маусымның басы – қыркүйектің соны
Қарабастогай, Құрганшын, Көшербай, Заңғар	Ырғыз уезі, Аманқөл болысы	шөмекей	15 мамыр - 15 қыркүйек
Қалымбас	-//-	төртқара	-//-
Аққыр, Жамансыр, Қарабастогай, Көшербай	Ырғыз уезі, Кенжеқара болысы	шөмекей	-//-
Қармақшы	-//-	алтын	-//-
Сарытогай	Ырғыз уезі, Кенжеқара болысы	төртқара	сәуірдің аяғы – мамырдың ортасы; қыркүйек
Қаракөл	-//-	шекті	-//-
Қаратөбе	-//-	шекті, төртқара, карақесек	-//-
Қалымбас	-//-	карасақал	-//-

Қармақшы	Ыргыз уезі, Тәуіп болысы	алтын	15 мамыр – 15 шілде; 15 тамыз – 15 қыркүйек
Қарағастағай, Көшербай	-//-	шөмекей	-//-
Райым	Ыргыз уезі, Толағай болысы	шекті	15 мамыр – 15 шілде
Ақтогай, Мақбал	-//-	төртқара	-//-
Қаракөл	Қостанай уезі, Бестөбе болысы	алтын	маусымның басы – қыркүйектің соңы
Қармақшы	Қостанай уезі, Дамбар болысы	алтын	20 маусым – 20 қыркүйек
-//-	Қостанай уезі, Жетіқара болысы	алтын	шілде-тамыз
-//-	Торғай уезі, Тосым болысы	алтын, табын	15 мамыр – 1 шілде, 15 қыркүйек – 15 қазан

Біз бұл кесте арқылы Қазалы көшпелілерінің Ақтөбе, Ыргыз, Қостанай, Торғай уездеріндегі жайлауларды иемдену уақытын көрсетіп отырмыз [5, с.346-349].

Торғай облысының әскери губернаторы генерал-майор А.К.Гейнсін өсебі бойынша 1878 жылы Торғай облысына көрші уездерден келген көшпелілердің саны 50000 шаңырақ, 1880 жылы 60000 шаңыраққа жеткен. 1891 жылы әскери губернатор Я.О.Барабаштың берген дерегі бойынша жаз уақытында Перовск және Қазалы уездерінен Елек (Ақтөбе) уезінде – 37; Ыргыз уезінде – 3043; Қостанай уезінде – 1185; Торғай уезінде 4541 шаңырақ – барлығы 8806 шаңырақ көшкен [5, с.345]. Ал, 1898-1899 жылдардағы қоныстанушылар басқармасы жинақтаған дерек бойынша Қазалыдан Ақтөбе уезінде 14, Қостанай уезінде – 152 шаңырақ; Ыргыз уезінде Қазалы және Перовскіден 3043 шаңырақ жазда жайлауға барған.

Әскери губернатор Я.О.Барабаштың жоғарыда көрсеткен 1891 жылға саятын цифрлы мәліметінің кейбірі нақты көрсеткіштен әлдеқайда тәмен көрсетілген болуы мүмкін. Бұлай дейтінім, 1898 жылы статист мамандар құрастырыған «Таблица статистических сведений о вкочевывающих в Актюбинский уезд киргизах о местах вкочевок и времени пребывания на них» атты кесте мәліметін негізге алсақ, Қазалы уезінің Мақбал болысының №4-ші әкімшілік ауылынан 100 шаңырақ Ақтөбе уезінің Үшқаты және Ақтасты жайлауларында көшіп жүрген, жайлауға маусымның басында келіп, қыркүйектің соңына дейін болған [9, с.9]. Осы Мақбал болысынан руы сексен Құрманбай Бектүрұлы ақсакал ауылынан – 6 шаңырақ Ақтөбе уезінің Шолақсай, Тастыбұтақ жайлауларында, Байжан Есенқұл ауылынан 3 шаңырақ, Тілеуқұл Мейірман ауылынан – 3 шаңырақ, Артықбай Құсен ауылынан – 2 шаңырақ Ақтөбенің Тастыбұтақ жайлауында көшіп жүрген. Олар Сырдария бойындағы Мақпалкөл қыстаудында 1 желтоқсан мен 1 сәуір аралығында 120 күн қыстап, 1 шілде мен 1 қыркүйек аралығында 60 күн жайлауда болып, жайлауға дейін 95 күн, қайтар жолда 90 күн жолда жүрген. Бұл мәлімет қыстауда катар отырған ауылдардың жайлауға қоныстанғанда бөлініп отырғандығын көрсетеді.

Жайылымдар малдың жейтін отына байланысты таңдалды. Түйе жайылымы үшін “ақ от” және “ащы от” өсken жерлер таңдалды. “Ақ отқа” қамыс, мия, бидайық, жоңышқа, ажырақ, көде, бетеге жатса, “ащы от” сексеуіл, қара барқын, қарасоран, жантак, күйреуік, жыңғыл, тал, жиде, тораңғы, торғай оты, балық көз, кекіре, алабота, бозбота, боздыбас, көкбек, шыртылдақ, шытыр, қызгалдақ, дүзген, ақбас, текесақал, бөргек, шайыр, шағыр, құрғаш сияқты шөптерден құралды. Жылқы малын шөбі шүйгін, яғни торлау, райым, майқара, ебелек, зығыр, ергек, жусан, жүгері, ақбас, көде өсken жерлерге жаяды. Ирі қара жусан, боттауық, мия, буын сүек, селеу, ши, қамыс, көде, бетеге өсken алқаптарда жайылды. Қой малының азығының құрамы мейлінше мол болды. Қой малы жайылымындағы шайыр, жерен, бозғанақ, қызгалдық, жауқазын, балкурай, жантак, көкбек, жуа, жолкөк, қарпан, баялыш, балауса, қараспан, киік оты, майшөп, балықкөз, торғай оты, қара барқын, сары соран, құштамыр, бұзаубас, тік санар, селеу, шалғын, торлау, жузген, тоспашағыр, құртқа шаш, ақ қонырау т.б өсімдіктердің Қазақстанның барлық аймактарында кездесуі қой өрісінің ауқымының кендігін анғартады.

Қорытынды

Корыта айтқанда, қазақтардың жайлауда отыру уақыты әр өнірде әртүрлі болды, таза көшпелі мал шаруашылығын қөсіп еткен қазақтар алысқа көшіп, жайлауда отыру уақыты да ұзак болды,

жартылай көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақтар қысқа қашықтыққа көшкен, қыстауға ерте оралған. Алыс жайлауларға негізінен малы көп бай ауылдар көшкен. Қазақта «бай қонысы сақтаулы» деген мақал жайлаудың жыл сайын барып қоныстанатын «атақоныска» айналуына байланысты айтылған. Көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақтар үшін жайлауға көшу жауапты сэт саналды. Жайлауға көшу сән-салтанатқа ұласып, ауыл жастары жол бойына ойын-сауық құрып барған, жайлауда ауылдар бір-біріне көршілес қонған. Жайлауға келіп қону қазақ үшін ең жақсы кезең, қыстан жүдеде шыққан мал осы жайлаудан қоң жинап, семірген. Әйелдерге үй кәсіпшіліктерін жүргізуге де жайлау қолайлыш кезең болған, үй жанына өрмектер қондырылып, ши, кілем, алаша тоқыған. Жайлаудың оты мен орналасқан жеріне байланысты «қонжайлау», «жөнжайлау», «өржайлау», «ойжайлау», «төржайлау», «саржайлау» деген жайылымдық атаулар қалыптасты. Мал жайылымына байланысты “қойтебін”, “алатебін”, “қойнасу”, “өтек”, “биебау”, “қорық”, “балқаш”, “көрпекөк”, “болпан”, “отар”, “көксала”, “ранот”, “қойөріс”, “қозы өріс”, “қойбөлек” т.б атаулар қалыптасты. Дәстүрлі мал шаруашылығын ұйымдастырудың қырлары мен сырларын игеру үшін мерзімдік қоныстарды таңдау және оны пайдаланудың ерекшеліктерін білудің маңызы зор.

Жайлауда. Өрмек току. ҚРМОМ қоры.

Жайлаудан қайтқан Сыр қазактарының көші [10, с.128а]

ӘДЕБИЕТ

[1] Алибий. Из долины Сусамыр. Туркестанские ведомости. 1903. №58. С.385.

[2] А.Е. Род Аламан. Туркестанские ведомости. 1911. №288.

[3] Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 1985. 458 с.

[4] Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае (Области Сыр-Дарьинская, Самаркандская, Ферганская). Санкт-Петербург. 1911. 335 с.

[5] Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. Оренбург: Типография П.Н.Жарикова. 1895. 360 с.

- [6] Қыр баласы. «Тұрік, қыргыз һөм хандар шежіресі». Ш.Құдайбергенұлы кітабына рецензия. Қазақ газеті. 1913. №12, 28 сәуір.
- [7] Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Издательство Туркестанского статистического комитета. Вып. 1. Под ред. Н.А.Маева. Санкт-Петербург. Типография Ф.Михъева. 1872. 237 с.
- [8] Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайский обл. Кустанайский уезд. Том 5. Воронеж: Типо-литография В.И.Исаева. 1903. 378 с. (МКЗ).
- [9] МКЗ. собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайская область. Т. VII. Актюбинский уезд. Общий очерк Актюбинского уезда. Воронеж. 1903. 156 с.
- [10]. МКЗ. Сыр-Дарьинская область. Перовский уезд. Главное управление землеустройства и земледелия Переселенческого управления. Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина. 1912. 394 с.
- [11] МКЗ. Устькаменогорский уезд. Том. II. Вып. II. Повторное обследование 1911 года. Санкт-Петербург. 1913.
- [12] МКЗ района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-дарынской области. Ташкент. 1915. 118 с. + вкл схема, карта.
- [13] Фиельstrup Ф. Скотоводство и кочевания в части степей Западного Казахстана. В книге: Казахи. Антропологические очерки. Вып. 11. Ленинград. АНССР. 1927.

REFERENCES

- [1] Alibii. From the valley Susamyr. Turkestan Gazette. 1903. №58. p.385. (in Russ.).
- [2] A.E. Rod Alaman. Turkestan Gazette. 1911. №288. (in Russ.).
- [3] Valihanov Ch.Ch. Works in five volumes. Volume 4. Alma-Ata: Home Edition of Kazakh Soviet Encyclopedia. 1985. 458 p. (in Russ.).
- [4] Gavrilov N. Resettlement deal in Turkestan (the region Syrdarya, Samarkand, Ferghana). Sankt-Petersburg. 1911. 335 p. (in Russ.).
- [5] Dobrosmyslov A.I. Cattle in the Turgay region. Orenburg: Printing of P.N.Zharikov. 1895. 360 p. (in Russ.).
- [6 Sep son. "Turkish, Kyrgyz pursue the history of the Khans." Sh.Qudaybergenuli book review. Kazakh newspaper. 1913. №12, 28 April. (in Kaz.).
- [7] Materials for the statistics of Turkestan. Yearbook. Publisher Turkestan Statistical Committee. Vol. 1. Ed. N.A.Maeva. Sankt-Petersburg. Typography F.Mih'eva. 1872. 237 p. (in Russ.).
- [8] Materials on the Kyrgyz land use, collected and developed an expedition to study the steppe regions. Turgai region. Kustanai county. Volume 5. Voronezh Tipo lithography V.I.Isaeva. 1903. 378 p. (MKZ). (in Russ.).
- [9] MKZ. developed and assembled an expedition to study the steppe regions. Turgay region. T. VII. Aktobe County. The overall sketch of Aktobe County. Voronezh. 1903. 156 p. (in Russ.).
- [10]. MKZ. Syr-Darya region. Perovsky County. Main Department of Land Use and Resettlement Department of Agriculture. Tashkent: Tipo lithography V.M.Ilina. 1912. 394 p. (in Russ.).
- [11] MKZ. Ustkamenogrsky County. Vol. II. Vol. II. Re-examination of 1911. Sankt-Peterburg. 1913. (in Russ.).
- [12] MKZ area of the Chu River and the lower reaches of the river Talas and Chernyayevsky Aulieatinskogo counties Syr Darya region. Tashkent. 1915. 118 p. (in Russ.).
- [13] Fiel'strup F. Pastoralism and nomadism in the steppes of the Western Kazakhstan. In: Kazakhs. Anthropological essays. Vol. eleven. Leningrad. AS USSR. 1927. (in Russ.).

ОСОБЕННОСТИ ПОЛЬЗОВАНИЯ ЛЕТНИМИ ПАСТБИЩАМИ

Картаева Т. Е.

КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, г.Алматы

kartaeva07@mail.ru

Ключевые слова: кочевое скотоводство, летнее пастбища, сезонные пастбища, традиционный казахский аул, кочевые пути.

Абстракт. В данной статье рассматриваются особенности пользования летними пастбищами казахскими аулами, расстояние летовки от зимовок, время оставание на летовке. В традиционном казахском обществе вся пастбищная территория распределялась на сезонные – зимние – қыстау, весенние – қоқтеу, осенние- қүздеу, летние – жайтау. Для зимних пастбищ избирались камышловые берега озер, горные ущелья, невысокие горы, равнинные участки меж бугристых песчаных пустынь. Под весенние и осенние пастбища использовались близлежащие от зимовок угодья. Определяющими признаками летовок являлись хороший травистой, прохладный климат, наличие водопоя и отсутствие комаров и слепней. Летние пастбища были в основном сосредоточены на севере и в горных районах Казахстана. На летних пастбищах обычно сходилось несколько родственных аулов. Однако самые лучшие пастбища с богатым травостоем и водными источниками находились фактически в распоряжении богатых скотовладельцев. Маломощные хозяйства или обедневшее население оставались на зимних стоянках, не имея сил и средств для перекочевки на дальние летовки.

Автор туралы мәлімет.

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры міндеттін атқарушы, тарих ғылымдарының кандидаты.

Поступила 15.07.2015 г.